

Жүсіпбек Аймауытов шығармаларындағы ұлттық архетиптердің көркемдік қызметі

ЖАРИЯЛАНДЫ
25.11.2025

ТІРЕК СӨЗДЕР
әдебиет, жанр, зерттеу, мұра, Сын,
тарих, Ұлт, шығарма

СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/184592/>

Тлеубергенава Ажар Берікқызы

Төрегелді Еркеназ Төрегелдіқызы

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды ұлттық зерттеу университетінің 3 курс студенттері

Жетекші: **Бабашов Азат Мақсұтбекұлы**

Мақалада сыншылар үшін де, әдебиеттанушылар үшін де өзіндік ғылыми дереккөзге айналған әдеби сын жанрының дамуына баға жетпес үлес қосқан Жүсіпбек Аймауытовтың әдеби-сыни мұрасы қарастырылады. Осы ұстанымдардан ж. Аймауытовтың шығармашылығы кеңестік кезеңнің қатал кезеңінде құрылған, болашақ ұрпақ үшін баға жетпес рухани қазынаға айналғандығымен бағаланады. Жүсіпбектің қаламынан шыққан түпнұсқа ойлар ұлттық әдебиеттің әлі бір буыны үшін жарамсыз, оның жолдан адасуына жол бермейтін бағдар болатыны сөзсіз.

Түйінді сөздер: Ұлт, Сын, Әдебиет, жанр, мұра, шығарма, зерттеу, тарих.

Жүсіпбек Аймауытов – қазақ әдебиеті мен мәдениетінің көрнекті өкілі, оның шығармашылығы ұлттық рух пен дәстүрді терең бейнелеу арқылы ерекшеленеді. Аймауытов прозасында ұлттық архетиптер – батырлық, дана ақылшы, ана бейнесі, табиғат пен дала өмірі – көркемдік құрал ретінде кеңінен қолданылады. Бұл архетиптер тек кейіпкерлердің мінез-құлқын бейнелеп қана қоймай, оқиғалардың дамуын, шығарманың идеясын және философиялық астарын анықтайды. Мысалы, батырлық архетипі арқылы Аймауытов қоғамдағы әділдік пен ерлікті дәріптейді, кейіпкерлердің батылдығы мен қаһармандық әрекеттері арқылы ұлттық рухты көрсетеді. Ана архетипі – тәрбиенің, мейірімділіктің және моральдық құндылықтардың символы ретінде шығармаларда маңызды рөл атқарады, ал дана ақылшы кейіпкерлердің ой-пікірін бағыттап, қоғамдағы тәртіп пен әділеттілікті сақтауға үлес қосады. Табиғат және дала

бейнелері ұлттық өмір салтын, мәдени дәстүрлерді және кейіпкерлердің ішкі сезімдерін жеткізуге қызмет етеді, бұл шығармаларға терең философиялық мән береді. Архетиптердің көркемдік қызметі Аймауытов шығармаларында кейіпкерлерді тереңдетіп, оқырманға ұлттық құндылықтарды сездіруге мүмкіндік беретін басты құрал болып табылады. Олар шығарманың эстетикалық, тәрбиелік және идеологиялық функциясын күшейтіп, қазақ әдебиетінің ұлттық ерекшелігін айқындайды. Осылайша, Аймауытов прозасындағы ұлттық архетиптер тек көркемдік элемент қана емес, сонымен бірге ұлттық сана мен руханияттың көрінісі, мәдени және тарихи кодтарды сақтайтын және оқырманға жеткізетін маңызды құрал болып табылады.

Қазақ әдебиетін ғылыми тұрғыдан талдауда сын ерекше орын алады. Қазақ әдебиеттануындағы сын мәселелерін зерттеу деңгейін анықтау мәселесіне үндеу қазақ әдебиеттануын ғылыми тұрғыдан жүйелендіруге мүмкіндік береді. Айта кету керек, әдеби процестегі сынның рөлін күшейту, ғылыми, идеялық, көркемдік деңгейлерді, оның тиімділігін арттыру үшін теория мен әдіснаманың проблемаларын зерттеу қажет, бұл бүгінгі күн жеткіліксіз. Қазақ әдебиеті мен әдебиет тарихында дамудың үш кезеңі ерекшеленетіні даусыз. Қазақ әдебиеті мен ғылымының өсуі мен дамуының соңғы екі кезеңі дау тудырмайды, ал бірінші кезең немесе қазақ әдебиеті сыны қалыптасқан қазан айына дейінгі кезең әртүрлі ойларды тудырады. Әдеби сын көркем әдебиет пен бір уақытта қалыптасты.

Эстетикалық талғам мен ұмтылыстың көркемдік дамуы мен өркендеуі уақыт бойынша үзілмейді, бірақ өзара байланысты. Егер көркем әдебиетпен бір мезгілде пайда болған сын деңгейі туралы айтатын болсақ, екі алғышартқа — субъективті және объективті. Қазақтың сыны қазан айына дейін пайда болды. Қазақ сынының эстетикалық талғам мен қажеттілікпен көркемдік әлеует тұрғысынан шекті биіктерге жетуі туралы айтуға болмайтынына қарамастан, ол өзінің сипатына сәйкес жазушымен оқырман арасындағы шығармашылық өзара байланысты орната отырып, қазақ әдебиетіндегі көптеген шеберлік мәселелерін көтере алды. Алайда, қазақ әдебиетшілерінің арасында өз күш-жігерін сынға бағыттайтындар аз. Мұның бір себебі — біреуді сынға алудан қорқу. Сонымен, әлсіз ақынның өлеңдеріне сын теріс реакция тудыруы мүмкін. Тағы бір себеп-сыншылардың материалдық қызығушылығының болмауы. Үшінші себеп-қазіргі әдеби процестің шынайы жай-күйін бағалай алатын қазақ сыни мектебі мен әдебиетшілерінің іс жүзінде жоқтығы. Сонымен қатар, жастар сынға түсуге ұмтылмайды. Бұл, бір жағынан, сананы қалыптастыратын қоршаған ортаның жағдайына байланысты. Екінші жағынан, сынға оң көзқарас қалыптасқанға дейін, әдебиеттің осы саласындағы жағдай тиісті күйге түспейді.

Бұл мәселені, ең алдымен, материалдық қызығушылықпен шешуге болады. Сонымен қатар, кез-келген талантты адам, ең алдымен, сыни ойлауға ие, өйткені талант ұмтылыс пен талғампаздықтан тұрады. Әр автор, Ең алдымен, сыни тұрғыдан өз жұмысын

бағалайды және оған өз бағасын береді. Классикалық жазушылар Мұхтар Мағауин, Әбіш Кекілбай проза жазумен шектелмеді, сонымен қатар керемет сын тудырды. Сол сияқты Жүсіпбек Аймауытов та өз талантының жазушылық қырымен танымал болды. Жүсіпбек есімінің әдебиеттің бағалы қазынасын жаңғырту үшін ерекше орнын көрсететін тағы бір мысал — оның Сұлтанмұрат Торайғыровтың өлеңдерін жинауға деген ұмтылысы. «Қазақтардың қараңғы аспанында күн сәулесімен көтерілуге» тырысқан татар қанының талантты ақынының жүрегі ерте тоқтағанын бәріміз білеміз.

Кейінірек әдеби зерттеулер барысында табылған құжаттардан Жүсіпбектің оның жалғыз қорғаушысы болғандығын байқауға болады. «Мен 5-байдың ішінде Сұлтанмахмұт Торайғыровтың сөзін жинап жатырмын, жақын арада бітіріп, қайта жазып, ретке келтіріп, басылымға дайындап, орталыққатапсыруым керек. Махмұдтың сөзі Құраннан асып түсті» [1, 244 — бет], — деп хабарлайды ол 1927 жылы Шымкенттен Баянауылға жіберілген хатында. Жазушының жарты жыл бойы «Ақбшек» романын жазумен айналысқаны туралы айта отырып, ол былай деп жазады: «... Өткен жылы мен Сұлтанмахмұттың еңбектерін толығымен жинап, басып шығардым. Кітаптың шығуы туралы хабаралды. Бұл менің міндетім сияқты» [1, Б. 259], — деп жазады ол өзінің құрметті ақсақалына жолдаған екінші хатында. Жүсіпбек Аймауытов бұл борышты толық орындау үшін не істеді? Бұл сұраққа жауап беру үшін, ең алдымен, Жүсіпбек Аймауытовтың «Еңбекшіл қазақ» газетінде жарияланған «Сұлтанмахмұт Торайғырұлын сездерш жиынау ғылымын атсалысыңыздар» («Сұлтанмұрат Торайғыровтың сөзін жинауға қосылыңыз») атты ашықхатына жүгінейік «Махмұт бізді ерте тастап кетті. Танысуға болатын мұраны қалдыруға уақыт болмады». 20 жасқа толғаннан кейін ол хатты қолына алды. 5-6 жыл ішінде ол көп шығарма жаза алмады. Оның күндері білім мен тамақтану мәселелерінде өтті. Орыс ақыны Лермонтов 27 жасында бай мұра қалдырды. Мүмкін, егер Сұлтанмахмұт өркениетті елдің ақыны болса, ол да сонша еңбек қалдыра алар ма еді?» [2, б. 11].

Айта кету керек, Ж. Аймауытовтың жас ақынның шығармашылығын насихаттау жөніндегі күш-жігері із-түзсіз өткен жоқ. С. Торайғыровтың шығармашылығына арналған екінші ашықхатта ақынның поэтикалық мұрасының жүйеленген тізімі ұсынылды. Онда — 5 өлең («Адасқан өмір», «Кедей», «Али ақындармен дала ақындары айтысқан», «Әжібай болыс») («жоғалған өмір», «Кедей», «қалалық және ауылдық ақын арасындағы Айтыс», «болыстық Әжібай»), («кімкінәлі?») және «Таныстыру» («танысу»), 42 өлең. Сонымен, жазушы ақынның шығармаларын жинауға көмектескен және әлі де әр түрлі қолда бар өлеңдерді тезірек табуға тілек білдірген азаматтарды айтады. 1933 жылы жазылған «Сұлтанмахмұт Торайғырұлын шығармашылы» («Сұлтанмахмұт Торайғыровтың шығармашылығы») зерттеу очеркінің маңызы зор. Онда ақынның ерте кетуінің себебі қиын өмір болғаны туралы айтылады. Жүсіпбектен артық ешкім жоқ, аласапыран уақытта өмір сүрген ақынның қиын тағдырын білетін, оны келесі жолдар дәлелдейді: «Махмұт тыныш өмір сүре алмады. Ол қоғам кездестірген әділетсіздікпен,

зұлымдықпен күресті. Ол қиындықтардан жасырмайды. Қазан қарсаңында Семей қаласында орналасқан. Мұнда ол бір жағынан оқиды, екінші жағынан газетте жұмыс істейді. Оның ауруын ауылда да, қымыз да жеңе алмады » [1, 287-бет]. Кейінірек жүргізілген зерттеулер ж.Аймауытовтың күрделі жағдайларға байланысты азапты аурудың салдарынан аз өмір сүрген ақынның қиын тағдырын, сондай-ақ оның өмірінің жарқын және қараңғы жақтарын байыпты зерттеген очеркінің 1933 жылы шыққан Сұлтанмахмұт шығармалар жинағына алғысөз болғанын анықтады. Алайда, эссеге Аймауытов қол қоймағанына қарамастан, ғалым Қ.Мұхамедханұлы заттардың шынайы жағдайын (Жүсіпбек Аймауытовтың авторлығын) дәл баяндады:»...Сұлтанмахмұт қайтыс болғаннан кейін (1920 жылы) 10 жыл бойы жинап, баспаға дайындап, өмірбаянын жасағандар Жүсіпбек болды. Жусыпбек қайтыс болғаннан кейін үш жыл өткен соң, 1933 жылы «сргтанмахмұт Торайтырұлын толық шығармалар жинағы» («Сұлтанмахмұт Торайғыров шығармаларының толық жинағы») кітабы жарық көрді. Жинақтың басында ол былай деп жазады: Сәбит Мұқановтың «Сргтанмахмұт қандай ақын» («ақын Сұлтанмахмұт қандай») мақаласы бар. Аймауытовтың есімі аталмаған. Егер Аймауытов болмаса, Торайғыровтың толық шығармаларының шығуы мүмкін болмас еді, біз оның толық өмірбаянымен таныса алмас едік » [3, 205-бет].

Аймауытов негізгі проблемаларды, атап айтқанда, әдеби процесті барынша толық баяндайды, ақындар мен жазушылардың шығармашылығына өз көзқарасын, ұстанымын ашық айтады. Жазушы шығармашылық материалдың негізі болып саналатын мәліметтер мен құжаттарды орынды пайдаланады. Сонымен қатар, оның шығармашылық маркерлері талдау мәдениеті, іріктеу сипаты, олардың жан-жақтылығы, тереңдігі сияқты кеңінен ұсынылған. Ж. Аймауытовтың шығармашылығына арналған зерттеу еңбектеріне тоқтала отырып, оның әдебиеттің дамуына әсер еткен еңбектері үлкен көлемде екенін көруге болады. М. Әуезовпен бірлесіп «Абай» журналын құру ерекше көзге түсетіні сөзсіз, ол ұлттық рухани сананы асыра сілтемей дүр сілкіндірді, ең алдымен журналдың қандай себеппен «Абай»деп аталғанына назар аудару қажет. Аталған журналдың бірінші санында Жүсіпбектің «тұралы журналы» («журнал туралы») мақаласы жарық көрді.

Онда, ең алдымен, мерзімді басылымның бұл атауды қандай себеппен алғаны туралы ойлар айтылғанына қарамастан, қойылған мақсаттарға қатысты түсініктемелер беріледі, мұнда ақын Абай туралы жарқын ойлар беріледі. «... Басқа қоғамдар Абай сияқты адамдарға ескерткіштер орнатады... журналдың атауы үшін Абай есімін таңдау — Абайға құрмет және оның есімін тарихта мәңгі қалдыруға тырысу» [1, 118-119 беттер], — деп жазады Жусыпбек, журналдың басты мақсаты-гуманизмге деген адалдығын түсіндіре отырып. Егер бұған дейін Алаш қорғаушылары А. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, қазір олардың соңынан ерген ж. Аймауытов өзінің аға жолдастарының ойларын жалғастыруда. Өз әңгімесін ежелгі дәуірден бастап ол қысқаша қорытындылайды: «қазақтар бұл сөзді бұрыннан жақсы көреді. Бірақ

орыстардың отарлауынан бастап» сөз сыбырға, жұмыс қозғалысқа айналды», әл — ауқат құрғап, жоғалып кетті, содан кейін Абай дүниеге келді, қара тұманды сейілтп, тасты жарып жіберді, жарылған Болаттың жарқырауы сияқты»[1,118 — бет] — дейді сыншы және Абайға келесі сипаттама береді: «ақылға қонымды, ерекше, мейірімді, адамгершілікті, әділ, зұлымдықпен күрескен қисық сызықты түзетуге ниет білдірген Абай осындай еді. Қазақ әдебиетіне өмір сыйлаған, сырттағы сөзді безендірген, оны ішінен әртараптандырған, поэзиядан өрнек құрастырған, бірден поэтикалық және шыншылдық пен дарынды. Өнерге, білімге, еңбекке, тәрбиеленуге, ар — ожданға, адал болуға, халыққа қамқорлық жасауға, адамзаттың игілігі үшін қызмет етуге шақырған адам үшін бауырлас болуға шақырған Абай осындай еді. Абай өзінің өмір жолында не туралы айтса да, жоқ. Ақылдылық, білім, сезім, терең ойлар — бәрі Абай — қазақтардан шыққан философ» [1,118-бет]. Автор мәселені кеңінен қамтиды.

Мұнда Абай ақын ретінде бір ғана сөйлеммен сипатталады: қазақ әдебиетіне өмір сыйлаған, сырттағы сөзді безендірген, оны ішінен әртараптандырған, өлеңдер үлгісін құрастырған, бірден және поэтикалық дарынды? және бір уақытта шындық. Онда сыншы негізінен назар аударады қазақ қоғамындағы ерекше лайықты орынды анықтау үшін: «Абай-жалғыз ақын, әдебиетші деп айтуға болмайды. Абай-және біздің әдебиетіміздің негізін қалаған адам: адамгершілік, тәрбие, ғылым, өнер, мамандық-бұл сөздерді Абай терең ойластырған, оны тексерген. Абай қазақтардың тұрмысын, өнерін, мінезін, сондай-ақ олардың кемшіліктерін нақты сипаттады» [1, 119-бет]. Сондықтан «Абайда ол (қазақ — Ж.А.) қай жағынан болса да, мұғалімді көріп, оны есте ұстауы керек, жастар оның шәкірті болып, оның соңынан еруі керек», — дейді сыншы және журналдың неге Абай есімімен аталуы керектігін түсіндіреді. «Тұралы журналы» мақаласын оқығаннан кейін Аймауытовтың қоғамдық ойының мазмұнды әрі әдемі екендігіне көз жеткізуге болады. «Жұмыс істейтіндерді білу — қоғамның міндеті. Абайды құрметтеу-барлық қазақтардың борышы, олардың арасында — білімді, дұрыс мінезді қазақтар. Егер Абайды Есімізде сақтасақ — өз мақсаттарымызды көрсетейік-бұл бірінші, адамдық міндетімізді орындайық — бұл екінші»; » Еуропаға еліктемей, біздің бет-әлпетімізді, қоғамымызды көрсетуге ұмтылуымыздың несі жаман. Егер сіз тексерсеңіз-көптеген заттар үлгі үшін жарамсы «Тұралы журналы» мақаласын оқығаннан кейін Аймауытовтың қоғамдық ойының мазмұнды әрі әдемі екендігіне көз жеткізуге болады.

«Жұмыс істейтіндерді білу — қоғамның міндеті. Абайды құрметтеу-барлық қазақтардың борышы, олардың арасында — білімді, дұрыс мінезді қазақтар. Егер Абайды Есімізде сақтасақ — өз мақсаттарымызды көрсетейік-бұл бірінші, адамдық міндетімізді орындайық — бұл екінші» » Еуропаға еліктемей, біздің бет-әлпетімізді, қоғамымызды көрсетуге ұмтылуымыздың несі жаман. Егер сіз тексерсеңіз-көптеген заттар үлгі үшін жарамсыз»; «егер сіз күрес»егер сіз күресіп жатсаңыз, бүгінгі күнге дейін тіпті «күшті» мінезді адам бұл күйден шыға алмайды». Мәдениеті дамыған жаулап алушы халықтар ғылымнан түскен табыстарын қорлауға, зорлық — зомбылыққа, араласуға жұмсайды»;

«болмыстың жемісі-өнер, ғылым...»; «Ғылым білімге негізделеді, ғылым білімді арттырады, ғылымсыз білім бос. Білімді негізінен пайдалану керек, сауатсыз жақсы білімді, өз білімін зұлымдыққа қолданады. Білімді не үшін жұмсау керек? Бұл-тәрбие. Тәрбиесіз, білімді зиянды адам зұлым надандыққа қарағанда жүз есе көп зиян келтіреді» [1, Б. 119-121] — өмірге ақылға қонымды көзқарасты көрсететін бұл жолдар қазіргі оқырманды да бей-жай қалдырмайды. Қазақ әдебиетінің жаңа бағытының негізін қалаушы ұлы ақын Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу ХХ ғасырдың басында басталды, ал 1905-1920 жылдар аралығында Абайдың өмірі мен поэтикалық таланты туралы жиырмаға жуық көлемді және шағын мақалалар баспа беттерінде және жеке жинақтарда жарияланды. Осы зерттеу жұмыстарының басында қан ұлы Алаш, көрнекті қоғам қайраткері Әлихан Бөкейханов 1905 жылы «Семей парҚазақ әдебиетінің жаңа бағытының негізін қалаушы ұлы ақын Абайдың шығармашылық мұрасын зерттеу ХХ ғасырдың басында басталды, ал 1905 жылдар аралығында Абайдың өмірі мен поэтикалық таланты туралы жиырмаға жуық көлемді және шағын мақалалар баспа беттерінде және жеке жинақтарда жарияланды.

Осы зерттеу жұмыстарының басында қан ұлы Алаш, көрнекті қоғамқайраткері Әлихан Бөкейханов 1905 жылы «Семей парағы» газетінде Абайдың қайтыс болуына байланысты некролог-мақала жариялаған болатын. Көрнекті ғалым, академик З. Ахметов өзінің «Абай және Әуезов» («Абай және Әуезов») еңбегінде Абаймен Әуезовтың үйлесімді байланысын былай сипаттайды: «олар әр түрлі ұрпақтың балалары болғанына қарамастан, әрине, олардың қайталанбас, ерекше ерекше дарындар екенін есте ұстаған жөн. Абай данышпан, философ, композитор, педагог екені рас, бірақ ол ең алдымен ақын. Ақын ғана емес, ұлы ақын, классик. Әуезов ақын емес, шебер прозашы-суретші, драматург және ақынға жақын. Әуезовтің прозалық және драмалық шығармаларында лирикалық мотивтерді, лирикалық эмоционалдылықты айқын бейнелейтін көптеген жақтар бар. Бірақ ол, ең алдымен, ауқымды жазушы-романист, эпикалық жанрдың шебер шебері және драматург, ол оқиганы шиеленіскен қарама — қайшылық, қақтығыс арқылы көрсете алады» [5, б.10], — деп жазады ол. Ғалым Мұхтар Әуезов абайтануды ерекше ғылыми деңгейге көтерген адам болғанын және Әуезовтің Абай туралы зерттеулері осы ғылыми саланың берік негізіне айналғанын айтады. Ж. Аймауытов қазақ қоғамының тарихындағы ең аласапыран уақытта, әлеуметтік қайшылықтар шиеленіскен кезде өмір сүрді. Осыған қарамастан, ақын мен сыншы Алаш идеясын қолдайтын басқа отандастармен бірге қазақ халқының рухани өмірінде көрнекті із қалдыра алды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Ж. Аймауытов. *Жанр пятитомных произведений. Том 5. Алматы: Еылым, 1999. 5 т. 304б.*

2. Ж. Аймауытов.
СултанмахмутТорайгырулыныцзнатокестественныхнаукатсалысыныздар
[Текст] // Енбекші казак, 1926, 27 мир.Б.11.
3. Бесарыс: естелжтер, эсселер және зертинские статьи / ^ураст.Эшмханов
[Текст]. Алматы: Жалын, 1992.543б.
4. ЦирабаевЖаЖУсіпбекАймауытов. [Текст] / С.Цирабаев /. Алматы: Ана тш,
1993.224 б. 5.Ахметов З.Н.АбайжәнеЭуезов. [Текст] // ^азак ты мен этиета,
1995.№ 4.

ҚМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.